

УКРАЇНА В ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ 1939-1945 рр. (Матеріали до майбутнього підручника)

1. Напередодні вторгнення

Агресивний курс Очолювана А.Гітлером націонал-соціалістична гітлерівської Німеччини партія завдяки реваншистським гаслам здобула велику популярність у післяверсальській Німеччині. Вплив її на суспільство особливо зріс у тяжкі роки Великої депресії (1929-1933). У січні 1933 р. рейхспрезидент П.Гінденбург доручив фюреру нацистів А.Гітлеру сформувати так званий уряд національної концентрації. Так в Німеччині було відкрито шлях до встановлення нацистської диктатури. Створена після революції 1918 р. Веймарська республіка поступилася місцем Третьому рейху.

А.Гітлер та італійський диктатор Б.Муссоліні знайшли спільну мову, прагнучи поламати устрій в Європі, що склався після Першої світової війни. У жовтні 1936 р. в Берліні було підписано німецько-італійський протокол із зобов'язаннями про взаємну підтримку. Виникла “вісь Берлін-Рим” спрямовувалася передусім проти Франції - країни, яка більше, ніж будь-яка інша, була зацікавлена у непорушності версальського устрою.

Одночасно вістря німецько-італійського союзу спрямовувалося і проти радянського комунізму. У листопаді 1936 р. Німеччина і Японія підписали так званий “Антикомінтернівський пакт”. Через рік, у листопаді 1937 р., в Берліні було підписано протокол про приєднання до Антикомінтернівського пакту Італії. “Трикутник” Берлін-Рим-Токіо став прологом до формування воєнного союзу трьох агресивних держав. У його рамках кожна з них координувала самостійні дії, спрямовані на захоплення територій і колоній воєнною силою або погрозою її застосування.

Зовнішня політика Німеччини від 1933 р. була націлена на усунення обмежень, накладених Версальським мирним договором і приєднання до Німеччини територій сусідніх країн з переважаючим німецьким населенням. По мірі зростання поступок, які Велика Британія і Франція надавали цій агресивній країні для її “умиротворення”, оголошені цілі А.Гітлера ставали більш масштабними. Правлячі кола демократичних країн Заходу довго не могли зрозуміти цієї закономірності, тому що психологічно не були націлені на війну і реально виявилися неготовими до масштабної війни. Вони вважали, що поступки можуть або задовольнити німецьких мілітаристів, або “каналізувати” агресорів у східному напрямку, на Радянський Союз.

У березні 1936 р. без реальної протидії з боку Великої Британії і Франції Гітлер ввів підрозділи вермахту в демілітаризовану Рейнську зону Німеччини. У липні 1936 р. Німеччина за підтримки Італії нав'язала Австрії секретну “джентльменську угоду”. Австрійський уряд змушений був амністувати місцевих нацистів, ув'язнених за антидержавну діяльність, і визнати свою країну “другою німецькою державою”.

На таємній нараді з вищим командуванням вермахту у листопаді 1937 р.

Гітлер оголосив про намір опанувати всю Європу і встановити в ній “новий порядок”. Вермахт мав готуватися передусім до війни з Францією. Щоб виключити флангову загрозу і посилити свій наступальний потенціал, Німеччина повинна була спочатку поглинути дві промислово розвинуті країни – Австрію і Чехословаччину¹.

Вранці 12 березня 1938 р. 200-тисячна німецька армія безперешкодно окупувала Австрію. Наступного дня в країні було сформовано нацистський уряд, який оголосив її однією із земель Третього рейху. Через місяць в Австрії відбувся референдум. Переважна більшість заляканих австрійців позитивно відповіла на питання “Чи згодний ти з возз’єднанням Австрії з Німецьким рейхом?”.

На початку квітня 1938 р. Гітлер повідомив свого союзника Муссоліні, що приступає до розв’язання проблем Судет і “польського коридору”, після чого почне просування в Прибалтику².

Проблема прикордонної Судетської області, де проживало понад 3 млн. німців, була лише приводом, щоб знищити союзна Франції Чехословаччину. 15 вересня 1938 р. на зустрічі з Гітлером в Берхтесгадені (Німеччина) прем’єр-міністр Великої Британії Н. Чемберлен висловився за німецько-англійське зближення. Заради цього, запевнив він фюрера, англійський уряд готовий був визнати відокремлення від Чехословаччини судетських німців і території, на якій вони проживали. Незабаром Муссоліні сповістив Гітлера, що на прохання англійського уряду він готовий виступити посередником на конференції, присвяченій розв’язанню судетської проблеми.

29-30 вересня в Мюнхені відбулася конференція голів урядів Німеччини, Італії, Великої Британії і Франції. На ній Чехословаччину, яку навіть не запросили на конференцію, змусили передати Німеччині Судетську область. Країна втрачала п’яту частину своєї території, чверть населення, близько половини важкої промисловості. Н. Чемберлен підписав з А. Гітлером в Мюнхені декларацію, в якій стверджувалося, що обидві країни домовилися “ніколи більше не воювати одна з одною”. Повернувшись в Лондон, прем’єр-міністр заявив на аеродромі, що “віднині мир забезпечений на ціле покоління”³. Насправді до нової світової війни залишалося менше року.

Німеччина здобула в результаті мюнхенської оборудки великих держав 28,4 тис. кв. км чехословацької території з населенням 3617 тис. осіб. З них 2670 тис. осіб були судетськими німцями, а 719 тис. – чехами і словаками. 2 жовтня польські війська окупували Тешинську і Фриштадську області Чехословаччини, де проживало 80 тис. поляків і 125 тис. чехів і словаків. Територія Польщі збільшилася лише на 800 кв. км, але за рахунок тешинських і фриштадтських підприємств виробничі потужності її важкої промисловості зросли наполовину⁴. 2 листопада на зустрічі у Відні міністри закордонних справ Німеччини та Італії Й. фон Ріббентроп і Г. Чіано задовольнили вимогу Угорщини передати їй південні райони Словаччини і Закарпатської України, де переважало угорське населення. Від Чехословаччини було відторгнуто 12,4 тис. кв. км з населенням 1,1 млн. осіб⁵. Угорський уряд після цього висловив готовність приєднатися до Антикомінтернівського пакту.

Посол США у Франції У. Булліт повідомляв, що багато хто в Парижі і Лондоні розраховував на те, щоб “справа дійшла до війни між німецьким рейхом і Росією”⁶. Та мюнхенські “миротворці” незабаром переконалися, що

вони прорахувалися. Після Мюнхена Гітлер взяв обережний курс на зближення з країною, яку в це місто не запросили – Радянським Союзом. З кінця 1938 р. британська і французька розвідки почали повідомляти свої уряди про можливість повороту німецької агресії зі сходу на захід.

Чергова жертва — Уряди Великої Британії і Франції прихильно спостерігали за зусиллями німецької дипломатії, яка намагалася розширити коло учасників Антикомінтернівського пакту. Коли генерал Ф.Франко заявив, що приєднається до спрямованого проти СРСР пакту тільки за умови визнання його уряду великими державами Європи, Велика Британія і Франція не змусили себе довго чекати. 27 лютого 1939 р. вони визнали уряд Франко і розірвали свої відносини з іспанським урядом Народного фронту. Після цього Іспанія увійшла до Антикомінтернівського пакту.

Через кілька тижнів після захоплення Польщею частини чехословацької території за цілковитої згоди Німеччини та Італії Й.Ріббентроп пред'явив польському урядові рахунок. Польща повинна була погодитися на повернення Німеччині Вільного міста Данциг з округою і на створення екстериторіального автомобільного та залізничного зв'язку між Німеччиною, та відрізаною від неї польською територією, Східною Прусією. Польський уряд ухилився від відповіді. На початку січня 1939 р. Гітлер і Ріббентроп при зустрічах в Берліні з польським міністром закордонних справ Ю.Бекем почали вимагати, щоб Польща приєдналася до Антикомінтернівського пакту і виконала умови врегулювання спірних проблем, які Німеччина висунула у жовтні минулого року. В обмін на це керівники Третього рейху зобов'язувалися підтримати польські плани захоплення радянської України. Бек не мав повноважень провадити переговори в такому ключі і запропонував продовжити їх у Варшаві⁷.

Переговори Ріббентропа у Варшаві в кінці січня 1939 р. були невдалими. Ю.Бек заявив, що розв'язання проблеми “польського коридору” зустріне сильний опір всередині країни, а приєднання Польщі до Антикомінтернівського пакту різко посилить загрозу радянського вторгнення. У відповідь на це рейхсміністр дав зрозуміти, що може залишити за собою право вимагати повернення всіх земель, переданих від Німеччини Польщі за Версальським мирним договором⁸.

У російській пострадянській історіографії доведено, що німецько-польські контакти ретельно відстежувалися у Кремлі за допомогою дипломатичних і розвідувальних каналів. Під цим кутом зору заслуговують на увагу матеріали спільної наукової конференції, проведеної у Москві в грудні 1999 р. Інститутом російської історії РАН та Інститутом історії ПАН. Учасники конференції дали собі “карт-бланш” у висловленні позиції, яку вони займали щодо гострих кутів у проблемі радянсько-польських відносин міжвоєнного періоду. Тому опублікований збірник статей читається з особливим інтересом.

С.Случ у статті “Польща в політиці Радянського Союзу 1938-1939 рр.” з осудженням цитував антипольські висловлювання радянської історіографії. Разом з тим він засуджував керівників Польщі, які нібито провадили в другій половині 30-х рр. “дуже амбіційну політику, багато в чому позбавлену реалістичної оцінки найближчих перспектив міжнародного розвитку”. Переходячи до конкретики, С.Случ звинувачував Польщу у прагненні зміцнити свої відносини з Берліном, щоб, спираючись на його підтримку, реалізувати свої

територіальні претензії до інших держав”⁹.

Тут важко знайти логіку. На відміну від Першої світової війни, коли протистояння двох воєнно-політичних блоків наростало поступово, ще з кінця XIX ст. (за цей час Італія встигла поміняти свій блок), у переддень Другої світової війни було важко прогнозувати події. В Європі склалися три, а не дві воєнно-політичні сили, в результаті чого стали можливими їх різні комбінації.

Безсумнівним був лише один факт: Польща знаходилася між двома тоталітарними монстрами, а природні союзники – Франція і Велика Британія перебували на великій відстані від неї. Єдине, що її рятувало – це ворожі відносини між Німеччиною та Радянським Союзом – міждержавні і міжпартійні. Однак кожний з двох противників мав свої агресивні наміри щодо Польщі.

С.Случ використав надзвичайно цікавий документ: лист-інструкцію заступника наркома закордонних справ СРСР В.Потьомкіна, надісланий на початку квітня 1938 р. повноважному представникові у Франції Я.Сурицу. Радянський повпред повинен був через лояльних французьких журналістів організувати антипольську кампанію у пресі, роз’яснюючи “долю, що чекає Польщу, якщо вона й далі піде по шляху, наміченому Гітлером”¹⁰.

У цьому листі Потьомкін давав свій прогноз розвитку подій у трикутнику Берлін-Варшава-Москва. “Гітлер, - писав він, - враховує неминучість розгрому Польщі нашими військами. Коли ми займемо деякі області Польщі, Німеччина зробить те ж саме зі свого боку. Фактично, виконуючи план Німеччини, Польща готує собі четвертий поділ і втрату національної незалежності”¹¹.

Виходячи з того, що В.Потьомкін знаходився у невеликому колі людей з оточення Й.Сталіна, які розробляли зовнішню політику Кремля, С.Случ зробив обґрунтований висновок про те, що можливість радянсько-польської війни і поділу Польщі не виключалася уже навесні 1938 р. До цього можна додати, що у згаданому конфіденційному листі, як і в статті В.Потьомкіна, опублікованій у квітні 1938 р. під псевдонімом в партійному журналі¹² (говорячи мовою дипломатів, це був “витік інформації”), йшлося про територію Польщі безвідносно до її складових частин – Західної України і Західної Білорусії. Цей факт надзвичайно промовистий у зв’язку з реальними подіями, які сталися через півтора року. Навіть у випадках, коли можна було б показати стурбованість становищем братніх народів у сусідній державі, радянським дипломатам таке не спадало на думку.

Ворожість Гітлера, яка наростала у 1938 р. внаслідок небажання керівників Польщі розв’язати проблему “коридору” до Східної Пруссії, стала особливо небезпечною у зв’язку з першими контактами Третього рейху з СРСР, спрямованими на врегулювання німецько-радянських відносин. У листопаді 1938 р. німецький посол в Москві Ф.фон Шуленбург зробив спробу пожвавити економічні відносини між двома країнами. Спроба виявилася безрезультатною, але через місяць німецький уряд через посла повторив свої пропозиції. Цього разу відбулися переговори, які закінчилися безрезультатно тільки через те, що сторони не зійшлися в економічних питаннях. Тим часом у січні 1939 р. нарком закордонних справ СРСР М.Литвинов дізнався, що на німецько-італо-японських переговорах з приводу укладення воєнного союзу Німеччина та Італія відмовилися від вимоги Японії надати цьому союзу винятково антирадянську спрямованість¹³.

Внаслідок цього на XVIII з’їзді ВКП(б) у березні 1939 р. Й.Сталін досить

спокійно відреагував на зовнішню політику держав, які збивали Антикомінтернівський пакт. Одне з основних завдань державної партії в галузі зовнішньої політики він сформулював таким чином: “зберігати обережність і не давати втягувати в конфлікти нашу країну провокаторам війни, які звикли загрибати жар чужими руками”¹⁴. Було зрозуміло, що під провокаторами війни вождь мав на увазі керівників Великої Британії і Франції, які прагнули за будь-яку ціну “каналізувати” агресію гітлерівської Німеччини на Радянський Союз.

Березень-квітень 1939 р. засвідчили правильність прогнозів англо-французької розвідки про можливість повороту німецької агресії зі сходу на захід. 14 березня словацький уряд за підказкою з Берліна проголосив вихід зі складу федеративної Чехословаччини і утворення самостійної держави під захистом Третього рейху. 15 березня Німеччина окупувала Чехію і проголосила утворення на її території двох протекторатів у складі рейху – Богемії і Моравії. Одночасно Угорщина з дозволу А.Гітлера анексувала Карпатську Україну. 22 березня Німеччина ввела свої війська у Клайпеду (колишній німецький Мемель), передану Литві у 1923 р. Лігою Націй під гарантії Великої Британії і Франції. 28 квітня вона денонсувала угоду з Польщею 1934 р. про мирне розв’язання існуючих проблем між двома країнами, а також анулювала німецько-англійську морську угоду 1935 р. і поставила Великій Британії вимогу повернути свої колишні колонії.

За розпорядженням А.Гітлера від 3 квітня 1939 р. керівники вермахту почали розробляти план військової операції проти Польщі. Операція мала розпочатися в будь-який час, починаючи з 1 вересня¹⁵.

Пакт Ріббентропа-Молотова

Уряд Великої Британії 31 березня 1939 р. оголосив про надання гарантії незалежності Польщі. У палаті общин Н.Чемберлен змушений був заявити: “У випадку будь-якої акції, яка явно загрожуватиме незалежності Польщі і якій польський уряд відповідно вважатиме за необхідне чинити опір своїми національними збройними силами, уряд Його Величності вважає себе зобов’язаним негайно надати польському урядові всю можливу підтримку”¹⁶. 13 квітня Велика Британія надала такі гарантії також Греції і Румунії, а Франція – Польщі, Греції і Румунії. 19 травня французькі гарантії Польщі були оформлені особливим протоколом з конкретними зобов’язаннями. Франція зобов’язувалася розпочати обмежений наступ на Німеччину на третій день після початку німецько-польської війни, а наступ основними силами – на 15-й день війни. 25 серпня було укладено англо-польський договір про взаємну допомогу на випадок німецької агресії¹⁷. Однак гарантії Польщі не були дійовими без участі Радянського Союзу. Тільки він мав спільний кордон з нею. “Жодна з цих гарантій не мала воєнної цінності інакше, як в рамках загальної угоди з Росією”, - зауважував В.Черчилль¹⁸.

Одразу після поглинення Чехословаччини Велика Британія і Франція почали переговори з СРСР, спочатку на рівні послів. В рамках цих переговорів відбулася знаменна подія: 22 березня 1939 р. Париж і Лондон обмінялися нотами, які містили зобов’язання про надання взаємної допомоги у випадку нападу на одну з цих країн¹⁹. Тобто було покладено початок оформленню англо-французької коаліції, спрямованої проти гітлерівської Німеччини.

21 березня посол Великої Британії в СРСР У.Сідс вручив М.Литвинову

“Проект декларації Великої Британії, СРСР, Франції і Польщі”. Документ містив в собі зобов’язання радитися щодо тих кроків, які мали бути зроблені для спільної протидії “загрозі політичній незалежності будь-якої європейської держави”²⁰. Наступного дня уряд СРСР відповів, що підпише таку декларацію, як тільки дадуть згоду на її підписання Франція і Польща²¹.

Проте Польща згоди не дала. Її посол у Москві В.Гжибовський пояснював відмову тим, що польський уряд побоюється ускладнення польсько-німецьких відносин. Крім того, додавав він, нема гарантії, що Велика Британія не обмежиться декларацією, а насправді буде здійснювати щодо Німеччини свою стару мюнхенську політику²². Таке побоювання виглядає особливо переконливо для істориків, тобто у світлі майбутніх подій.

17 квітня радянський уряд виступив з власними пропозиціями у випадку агресії в Європі: по-перше, укласти між Великою Британією, Францією і СРСР угоду про надання взаємної допомоги, у тому числі військової; по-друге, Великій Британії, Франції і СРСР взяти на себе зобов’язання щодо надання спільної допомоги, включаючи військову, східноєвропейським державам, розташованим між Балтійським і Чорним морями на кордоні з СРСР²³.

Переговори представників трьох держав почалися у травні і спочатку торкалися лише політичних проблем. 12 серпня в Москві почалися переговори військових місій. Радянську військову делегацію очолював нарком оборони маршал К.Ворошилов, британську – адмірал П.Дракс, французьку – генерал Ж.Думенк. Посадовий статус керівників військових делегацій Великої Британії і Франції був надто низький, вони не могли самостійно розв’язувати питання принципового характеру.

Головним негативним фактором на переговорах у Москві була взаємна недовіра сторін. Вона поглиблювалася негативним ставленням східноєвропейських держав до можливої присутності Червоної армії на їх території. На цьому особливо наголошував В.Черчилль у своїх мемуарах: “Перешкодою до укладення такої угоди був жах, який ці прикордонні держави відчували перед радянською допомогою у вигляді радянських армій, які могли пройти через їх території, щоб захистити їх від німців і попутно включити їх в радянсько-комуністичну систему. Адже вони були найбільш запеклими противниками цієї системи. Польща, Румунія, Фінляндія і три прибалтійські держави не знали, чого вони більше боялися – німецької агресії чи російського порятунку. Саме необхідність зробити такий моторошний вибір паралізувала політику Англії і Франції”²⁴.

Незважаючи на малорезультативність московських переговорів з Великою Британією і Францією, керівники Радянського Союзу провадили їх, щоб зробити більш зговірливою німецьку сторону, з якою вони теж мали намір спілкуватися. Можна більш-менш точно визначити момент, коли Сталін вирішив йти на зговір з гітлерівською Німеччиною: 3 травня М.Литвинов був звільнений від своєї посади. Наркомом закордонних справ став за сумісництвом найближчий підручний вождя, голова Раднаркому СРСР В.Молотов.

5 червня Ф.Шуленбург доповідав з Москви Ріббентропу, що новий нарком закордонних справ не тільки не відхилив у розмові з ним пропозицію про німецько-радянське врегулювання, але “майже закликав нас до політичного діалогу. Наша пропозиція про проведення тільки економічних переговорів не задовольнила його”²⁵.

Конкретна пропозиція про укладення угоди, яка брала б до уваги “життєві політичні інтереси сторін”, надійшла з Берліна 29 липня. Шуленбург був уповноважений передати Молотову меморандум, в якому говорилося: “За будь-якого розвитку польського питання, чи мирним шляхом, як ми цього бажаємо, чи будь-яким іншим шляхом, тобто із застосуванням сили, ми будемо готові гарантувати всі радянські інтереси і досягти розуміння з московським урядом”²⁶. Німеччина готова була навіть відкоригувати свою позицію щодо Прибалтики, беручи до уваги життєву заінтересованість СРСР у цьому питанні.

1 серпня в Берлін надійшло повідомлення про те, що радянський уряд позитивно ставиться до ідеї двосторонньої угоди. Однак жодних конкретних пропозицій у зв'язку з цим він не висував, надаючи ініціативу німецькій стороні.

10 серпня радник німецького МЗС К.Шнурре повідомив повіреного у справах СРСР в Німеччині Г.Астахова, що війна з Польщею стає неминучою, і тому бажано знати, якою буде радянська реакція на неї. Шнурре підкреслив, що німецькі інтереси у Польщі обмежені, і рейх готовий рахуватися з інтересами СРСР, пов'язаними із забезпеченням його безпеки. Молотов через Астахова висловив готовність обговорити поставлені питання, включаючи польську та інші політичні проблеми²⁷. Інакше кажучи, радянський керівник натякав на те, що його не влаштовує врегулювання окремо взятої польської проблеми. Москва бажала використати ситуацію з максимальною користю для себе. Чи за допомогою Великої Британії і Франції, чи у спілці з Німеччиною Сталін бажав “захистити” країни на західних кордонах СРСР від Балтики до Чорного моря. Всі вони, за винятком Румунії, входили до складу Російської імперії. Проте й Румунія мала у своїх кордонах частину цієї імперії – Бессарабію.

Дізнавшись таким чином про наміри Сталіна, Ріббентроп зробив наступний крок: доручив Шуленбургу запевнити Молотова в готовності Німеччини “відновити німецько-радянську дружбу” і “спільно розв'язати територіальні питання, пов'язані зі Східною Європою”. Одночасно рейхсміністр висловив прохання “про аудієнцію з паном Сталіним”. Молотом 15 серпня повідомив, що він проти негайного прибуття Ріббентропа в Москву, тому що для ведення результативних переговорів потрібно в'ясувати, чи готовий німецький уряд укласти з СРСР пакт про ненапад, надати спільні гарантії країнам Балтії і використати свій вплив на Японію для найшвидшого врегулювання радянсько-японських відносин²⁸.

У відповідь на це Ріббентроп через Шуленбурга повідомив, що німецький уряд погоджується виконати всі три умови, сформульовані Молотовим під час бесіди 15 серпня, а також знову став наполягати на своєму приїзді в Москву 18 серпня з метою обговорення всього комплексу питань та підписання відповідних угод. Молотов побажав уточнити, чи готовий німецький уряд підписати додатковий протокол з питань зовнішньої політики, який став би “невід'ємною частиною пакту про ненапад”. І на цю умову Берлін дав цілком позитивну відповідь²⁹.

Згода радянського уряду на приїзд Ріббентропа в Москву була одержана тільки після особистого звернення А.Гітлера до Й.Сталіна. 23 серпня міністр прибув у Москву і того ж дня у присутності Сталіна підписав з Молотовим договір про ненапад з секретним протоколом, який розмежовував геополітичні інтереси обох держав. У протоколі вказувалося, що до сфери геополітичних інтересів СРСР відносяться Фінляндія, Естонія, Латвія, Східна Польща (до лінії Вісли), Бессарабія.

Вранці 1 вересня армії вермахту вторглися в Польщу з Померанії, Східної Пруссії, Східної Німеччини, Чехії та Словаччини. Вторгнення здійснювалося силами 62 дивізій, у тому числі 15 танкових та моторизованих. До складу армій вторгнення входили 1,8 млн. солдатів і офіцерів, 3200 танків, 2100 літаків. Польща змогла протиставити ворогу 36 дивізій і 16 бригад загальною чисельністю 1 млн. осіб, а також близько 600 танків і до 400 літаків³⁰. Польська армія поступалася німецькій не лише кількісно, але й якісно. Танки і літаки були застарілих конструкцій, у військах не вистачало транспортних засобів і артилерії.

Керівники Третього рейху розраховували на те, що Велика Британія і Франція не наважаться втрутитися, щоб захистити Польщу, як вони не втрутилися під час загарбання Австрії і Чехословаччини. Розрахунок не справдився, 3 вересня обидві країни (а також домініони Британської імперії) згідно з прийнятими зобов'язаннями оголосили Німеччині війну.

Однак це була дивна війна. Французьким арміям, у складі яких налічувалося 85 дивізій і 2200 танків, на кордоні з Францією протистояла німецька група армій "Ц". Вона складалася з 31 дивізії, з яких тільки 11 були кадровими, всі інші являли собою погано озброєні і слабо навчені формування. В цій групі армій не було жодного танка, жодної моторизованої частини³¹. Вона була малоефективною навіть як заслін. При невідмобілізованості Збройних Сил Великої Британії і Франції (на це вимагалось кілька тижнів) наявних армій було досить, щоб увійти в Німеччину як ніж в масло. Однак керівникам демократичних країн не вистачило політичної волі, щоб наважитися на такий рішучий крок. В душі вони залишалися мюнхенцями.

Незважаючи на героїчний опір польських військ, німецькі армії розгромили їх за три тижні. Захисники Варшави склали зброю 28 вересня. Останні вогнища організованого опору регулярних частин польської армії були придушені на початку жовтня. Безповоротні втрати польської армії становили 66 тис. осіб, в полон до німців потрапило 420 тис. осіб. Німецький вермахт втратив убитими 8 тис. солдатів і офіцерів³².

"Визвольний похід" Не раз доводилося чути від польських істориків, що український народ мусить завдячувати Й.Сталіну возз'єднанням своїх земель в єдиній державі. Власне, й українські вчені переконані у цьому. Адже возз'єднання Західної України з УРСР сталося у 1939 р.

Факти – річ уперта, але в даному разі мова йде про зовнішній збіг послідовності явищ, які перебувають у різних системах координат. Возз'єднання українських земель не враховувалося при визначенні лінії кордону Антантою в грудні 1919 р., але майже автоматично впливало з цієї лінії – так званої лінії Керзона (у світлі Декларації про злуку УНР і ЗУНР від 22 січня 1919 р.). Возз'єднання не було метою секретного протоколу (так званого пакту Ріббентропа-Молотова) до радянсько-німецького договору про ненапад, хоч теж впливало з нього. Великі держави виявилися цілком байдужими до проблеми соборності українських земель і в 1919, і в 1939 рр. Проте Й.Сталін спекулятивно використав існуючу об'єктивно проблему возз'єднання земель України і Білорусії, щоб подолати перешкоди морального плану, які виникали після реалізації пакту Ріббентропа-Молотова (сам пакт залишався секретним, і цей секрет з однаковою ретельністю зберігали Сталін і Гітлер навіть після того, як вони зійшлися у смертельному герці). Мотив возз'єднання етнічної

території використовувався під час аншлюсу Австрії і в ході розшматування Чехословаччини у 1938 р. Використав його і Сталін. Між укладенням радянсько-німецького договору про ненапад і возз'єднанням українських земель нема прямого причинно-наслідкового зв'язку. Покажемо це на незаперечних фактах.

3 вересня, тобто в день оголошення війни Німеччині Англією і Францією Й.фон Ріббентроп через свого посла в Москві передав В.Молотову, що розгром польської армії буде здійснений за кілька тижнів, і області Польщі, які входять у сферу німецьких інтересів, мають бути окуповані. Після цього виникне потреба розгромити ті польські з'єднання, які перемістяться на територію, що входить у сферу інтересів СРСР. Шуленбургу доручалося вияснити, чи не може Радянський Союз ввести свої війська в ці райони Польщі. 5 вересня Молотов відповів: “Ми згодні з Вами, що в слушний час нам доведеться розпочати конкретні дії. Ми вважаємо, однак, що цей час ще не надійшов”³³.

Початок Другої світової війни виявився для керівників Радянського Союзу (так само як і для Гітлера) певною несподіванкою. Держави, які були охоронцями версальського порядку в Європі, постійно відступали перед Німеччиною. Логічно було припустити, що вони відступлять і цього разу. Оскільки Велика Британія і Франція (а у перспективі – пов'язані з ними Сполучені Штати Америки) не відступили, скоординовані дії Німеччини і СРСР могли втягнути Сталіна у війну на боці гітлерівського рейху. Цього вождь не міг припустити навіть у страхітливому сні. Для вторгнення в Польщу потрібний був переконливий привід.

Політбюро ЦК ВКП(б) 6 вересня доручило наркоматам внутрішніх і закордонних справ терміново підготувати і передати О.Жданову довідки про державний устрій, національний склад населення, економіку, збройні сили і транспорт Другої Речіпосполитої. У довідці, підготовленій НКВС СРСР, стверджувалося, що за даними 1938 р. населення Польщі становило 34,5 млн.осіб; за даними 1931 р. (коли було проведено перепис), 69 відсотків громадян назвали себе поляками, 14 – українцями, 4 – білорусами, 4 – німцями, 7 відсотків – євреями. Тут же вказувалося, що офіційна статистика істотно зменшує чисельність національних меншин. На думку статистиків з відомства Л.Берії, питома вага національних меншин дорівнювала 40 відсоткам, а кількість українців перевищувала 7 млн.осіб, білорусів – 2 млн., євреїв – 3 млн., німців – 1 млн. осіб. Вказувалося, що питома вага польського населення не перевищує 25 відсотків у п'яти воєводствах – Станіславівському, Тарнопольському, Новогрудському, Брестському і Волинському, і не перевищує 50 відсотків у двох воєводствах – Львівському і Віленському. Звідси випливав висновок про доцільність повернення земель, населених національними меншинами, у склад радянської України і радянської Білорусії³⁴.

Матеріали про Західну Україну і Західну Білорусію було доручено підготувати й виконкому Комуністичного Інтернаціоналу (ВККІ). У перші дні війни підпорядковані ВККІ комуністичні партії виступили з численними заявами, які засуджували гітлерівську агресію і закликали до боротьби з нацизмом і фашизмом. Генеральний секретар ВККІ Г.Димитров цілком схвально поставився до таких заяв і закликів. Однак 7 вересня його викликали в Кремль і роз'яснили ситуацію. Запис розмови Сталіна з Димитровим зберігся і був опублікований у 1994 р.

Сталін охарактеризував Польщу як фашистську державу, яка пригноблює

національні меншини. “Знищення цієї держави в нинішніх умовах, - продовжував він, - означало б однією буржуазною фашистською державою менше. Що поганого було б, якби в результаті розгрому Польщі ми поширили б соціалістичну систему на нові території і населення”³⁵.

Характеризуючи поточний момент, вождь зробив припущення, що війна, яка спалахнула, буде тривалою і СРСР, не беручи участі в ній, зможе “маневрувати, підштовхуючи одну сторону проти іншої, щоб краще побилися (в оригіналі – разодрались)”. Він не виключав, що на іншому етапі війни треба буде підтримати Англію і Францію³⁶.

Готуючись до вторгнення в Польщу, Радянський Союз здійснив часткову мобілізацію. В армію були закликані резервісти п’яти військових округів. Київський і Білоруський особливі військові округи були перейменовані в Український і Білоруський фронти. Війська цих фронтів повинні були перейти радянсько-польський кордон в ніч на 13 вересня. Вістка про те, що Варшава все ще тримається, змусила Генштаб РСЧА перенести дату вторгнення на 5 годин ранку 17 вересня.

Напередодні вторгнення в СРСР почалася галаслива кампанія, яка повинна була обґрунтувати його ідеологічно. Першою виступила 14 вересня газета “Правда”. У передовій статті “Про внутрішні причини поразки Польщі у війні” вона повідомляла, що головною причиною воєнної катастрофи була неправильна політика Польської держави щодо національних меншин, особливо на східних кресах, де самі поляки становили національну меншину. “Правда” стверджувала, що на східних кресах здійснювалася особливо сильна експлуатація селян, панували гноблення і безправ’я, білий терор з карними експедиціями і польовими судами. Звинувачення були в основному правдивими, але до 14 вересня 1939 р. радянські газети не виявляли такої турботи про “братів по крові”.

В 3 години ранку 17 вересня заступник наркома закордонних справ СРСР В.Потьомкін зачитав польському послу в Москві В.Гжибовському ноту, в якій повідомлялося: “Радянський уряд віддав розпорядження Головному командуванню Червоної Армії дати наказ військам перейти кордон і взяти під свій захист життя і майно населення Західної України і Західної Білорусії”. В тексті ноти вказувалося, що, будучи дотепер нейтральним, радянський уряд більше не може нейтрально ставитися до того, що єдинокровні українці і білоруси, які проживають на території Польщі, залишилися беззахисними і були кинуті напризволяще³⁷.

Німці справедливо обурилися таким лицемірним мотивом вторгнення, який ніяк не узгоджувався з підписаними угодами між Радянським Союзом і Третім рейхом. Тому наступного дня після демаршу Шуленбурга в радянських газетах було опубліковане у вигляді повідомлення ТАРС таке радянсько-німецьке комюніке: “Запобігаючи всякого роду необґрунтованим погрозам відносно задач радянських і німецьких військ, що діють у Польщі, уряд СРСР і уряд Німеччини заявляють, що дії цих військ не переслідують якої-небудь мети, що йде врозріз інтересів Німеччини або Радянського Союзу і суперечать духу і букві пакту про ненапад, укладеного між Німеччиною і СРСР. Задача цих військ, навпаки, полягає в тому, щоб відновити в Польщі порядок і спокій, порушені розпадом Польської держави, і допомогти населенню Польщі перебудувати умови свого державного існування”³⁸. Місця для

заяв про захист життя і майна (варто було здогадуватися – від німецьких окупантів) “братів по крові” в цьому комюніке не знайшлося.

Тим не менш, в СРСР і на окупованій радянськими військами території Польщі пропагандистська кампанія про допомогу Червоної армії українському і білоруському населенню тривала далі. Дезорієнтоване пропагандою місцеве населення сприймало радянське вторгнення як визвольний похід. За 10 днів війська Українського фронту під командуванням С.Тимошенка вийшли на Сан. Обложений німецькими військами Львів тримав оборону, але 22 вересня здався Червоній армії.

Радянсько-німецьке комюніке, яке було опубліковане 23 вересня, визначило таку лінію розмежування збройних сил: по річці Піса, Наревом до Бугу, вздовж Бугу до Вісли, далі Віслою до Сану, Саном аж до його витоків біля угорського кордону. Литва залишалася в “сфері інтересів” Німеччини. Отже, ця лінія розмежування відповідала пакту Ріббентропа-Молотова. Проте вона не відповідала, як правильно зауважував відомий польський історик Р.Тожецький, новій ідеології вторгнення³⁹.

Як уже вказувалося, обрана Сталіним ідеологія вторгнення викликала різко негативну реакцію Берліна. Однак Гітлер вибору не мав. Перебуваючи у стані війни з Францією і Великою Британією, за якими вимальовувалися контури ще нейтральних США, він погоджувався на все, чого бажав радянський вождь.

У пакті Ріббентропа-Молотова прямо не говорилося про ліквідацію Польської держави. На цьому став наполягати Сталін у бесідах з Шуленбургом 20 і 25 вересня, а також в ході переговорів з Ріббентропом, який прибув у Москву 27 вересня. Під час цих зустрічей він запропонував новий обрис кордону між Німеччиною і СРСР, який утворювався після поглинення Польщі. Цей обрис не відповідав лінії поділу Польщі, що була узгоджена в пакті Ріббентропа-Молотова. Вождь відмовлявся від Люблінського і частини Варшавського воєводств. За відмову на користь Німеччини від етнічних польських земель він вимагав передачі Литви з німецької в радянську “сферу інтересів”.

Обмінюючи етнічні польські землі на Литву, Й.Сталін нічого не втрачав з тих територіальних загарбань, які “належали” йому за пактом Ріббентропа-Молотова. Разом з тим здійснена рокіровка загарбаних територій не тільки забезпечувала пристойне ідеологічне прикриття вторгнення, але й обіцяла надалі менше турбот в управлінні ними. За німецькими документами, у переговорах з Ріббентропом радянський вождь заявив (в переказі): “поділ території з суто польським населенням видається йому сумнівним кроком; історія показала, що польське населення постійно прагне до об’єднання; тому розчленування польського населення легко призведе до виникнення вогнищ напружень”⁴⁰.

28 вересня Ріббентроп і Молотов підписали в Москві “Договір про дружбу і кордон”. У секретному додатковому протоколі до договору вказувалося, що територія Литовської держави відходить до “сфери інтересів” СРСР, а Люблінське і правобережна частина Варшавського воєводств – до “сфери інтересів” Німеччини. В іншому секретному додатковому протоколі вказувалося, що обидві сторони не допускать на своїх територіях будь-якої польської агітації, яка зачіпає територію іншої сторони. Обидві сторони брали на себе зобов’язання придушувати на своїх територіях всі джерела подібної агітації та інформувати одна одну про заходи, застосовувані з цією метою⁴¹.

Таке співробітництво справді було налагоджене. Зокрема, в Закопане в грудні 1939 р. було створено спільний навчальний центр служб безпеки. Там же відбувалися переговори відповідальних чинів гестапо і НКВС⁴².

Велика Британія і Франція зовсім не бажали штовхати Сталіна в обійми Гітлера. Залежний від них польський уряд, який невдовзі став еміграційним, теж не виявив бажання бачити себе в стані війни з СРСР. Концепція “визвольного походу” на землі, які Польща зайняла у 1919-1920 рр. всупереч волі Антанти, вибила ґрунт з-під ніг протестуючих.

Радянізація Західної України До Радянського Союзу відійшла територія загальною площею до 200 тис. кв. км з населенням до 13 млн. осіб, в тому числі близько 5 млн. поляків і понад 1 млн. євреїв. Німеччина, яка розгромила Польщу, зайняла тільки 188 тис. кв. км її території. Віленський округ (6,7 тис. кв. км з 458 тис. осіб), що входив у частку Радянського Союзу, був незабаром подарований Литві⁴³. Перед тим, як подарувати Литві її історичну столицю, Сталін потурбувався про те, щоб перевести цю країну в сферу “радянських інтересів”.

Організація влади на приєднаній території здійснювалася на основі Конституції СРСР 1936 р. і Конституції УРСР 1937 р. Як відомо, це були надзвичайно прогресивні конституції. Проте ступінь їх прогресивності ніяк не впливав на політичний режим, який приховувався за оболонкою радянської влади.

Представницька влада радянських органів будувалася в Західній Україні цілком гласно і з використанням місцевих кадрів. Революційні комітети, призначувані силовими структурами, які заповнили весь край, організовували тимчасові управління в центрах воєводств та повітів. Тимчасові управління утворювали селянські комітети. Львівське тимчасове управління звернулося до населення із закликом організувати вибори до Українських Народних Зборів.

Диктаторський політичний режим в регіоні був представлений компартійними комітетами і органами державної безпеки. На відміну від представницьких органів влади він створювався без зайвої гласності, швидко, й непомітно.

22 жовтня 1939 р. відбулися вибори у Народні Збори. Вони здійснювалися за демократичною формулою, з таємним голосуванням, але зовсім не були вільними. Кожна кандидатура, яка підлягала обранню, ретельно вивчалася в компартійних комітетах і органах державної безпеки. Компартійно-радянський апарат чудово опанував технологію “виборів без вибору”, яку добре пам’ятає основна частина населення Радянського Союзу. Однак організатори виборів доклали зусиль (це теж входило у виборчі технології), щоб населення обрало місцевих діячів, які користувалися справжнім авторитетом. Кількість депутатів, які походили з східних областей України і прийшли з Червоною армією, була порівняно незначною. Всі вони були функціонерами, які одержали постійну роботу у новостворених владних структурах.

Народні Збори Західної України відкрилися у Львові 26 жовтня 1939 р. На порядку денному стояло чотири питання: про державну владу на Західній Україні, входження краю до складу УРСР, конфіскацію поміщицьких земель, націоналізацію всіх банків і великої промисловості. Народні Збори прийняли Декларацію про державну владу. На території краю проголошувалася радянська влада. Одночасно була прийнята Декларація Народних Зборів про прийняття Західної України до складу СРСР і включення краю до складу УРСР.

Щоб підкріпити рішення Народних Зборів, командування Українського фронту організувало у Львові 29 жовтня військовий парад. Після параду відбулася 200-тисячна демонстрація трудящих. Переважна більшість львів'ян, як і всього населення Західної України, щиро раділи приходу Червоної армії, возз'єднанню українських земель в одній державі.

Радянізація Західної України за період від вересня 1939 р. до червня 1941 р. мала дві сторони. Одна з них пов'язана з великими зусиллями влади закріпити у суспільній свідомості легенду про “золотий вересень”. Здійснювалися масштабні заходи щодо ліквідації безробіття і підвищення життєвого рівня населення. Заявки підприємств в устаткуванні та сировині негайно задовольнялися. Майже півмільйона безземельних і малоземельних селян одержали у користування понад мільйон гектарів поміщицької землі. Були створені 182 машинно-тракторні станції, які взяли на себе обробіток селянських земельних наділів. Техніку і кадри для МТС надали прикріплені до кожної області Західної України східні області УРСР в порядку шефської допомоги⁴⁴.

Проте була й інша, тіньова сторона радянізації. Керівники Кремля вирішили депортувати з краю всіх людей, хто не відповідав встановленим стандартам за соціальним походженням, національністю або політичними переконаннями. З цією метою розпочалася паспортизація населення (у східних областях вона була здійснена ще в 1933-1934 рр.). Запровадження внутрішніх паспортів зафіксувало соціальне походження і національність кожного громадянина, що дало потім можливість каральним органам здійснювати свої заходи на плановій основі.

У 90-х рр. ряд російських та українських істориків запровадили в обіг перебільшені дані про масштаб депортацій. Здебільшого вони базувалися на розрахунках польських вчених, які працювали на Заході. Ці дані були проаналізовані і зведені у фундаментальній монографії С.Чесельського, Г.Грицюка і А.Сребраковського, виданій у Вроцлаві в 1994 р.⁴⁵ Вони й дотепер у науковому обігу. Зокрема, в популярній “Історії України” відомого польського професора Владислава Серчика стверджується, що з території Західної України і Західної Білорусії було депортовано понад мільйон осіб, з них до 60 відсотків поляків, 20 відсотків євреїв і до 20 відсотків українців та білорусів⁴⁶.

Статистика репресій населення Західної України і Західної Білорусії стала відомою набагато раніше, ніж всі інші злочини радянського режиму. Адже 22 червня 1941 р. Радянський Союз і Польща опинилися по один бік барикад. Москва відновила дипломатичні відносини з польським урядом у Лондоні і тепло вітала польського посла Станіслава Кота. Той чемно, але твердо попросив списки депортованих поляків і польських громадян інших національностей. Заступник наркома закордонних справ СРСР А.Вишинський змушений був назвати офіційну цифру репресованих – 388 тис. осіб⁴⁷. Звичайно, ця цифра була заниженою.

Проте, як показують останні дослідження польських істориків, базовані на радянських архівах, названа А.Вишинським цифра не так сильно відрізнялася від реальної, як думали раніше. За оцінкою експертів, які проводили відповідне опрацювання архівних даних на замовлення Міністерства юстиції Польщі (до складу експертів входив і С.Чесельський), радянські репресії 1939-1941 рр. охопили 463,1 тис. польських громадян (військовополонені та інтерновані – 43,1 тис., заарештовані на східних кресах – 110,0 тис., депортовані – 320,0 тис. осіб)⁴⁸. Отже, були репресовані майже півмільйона з 13 млн. поль-

ських громадян, які опинилися у 1939 р., - як тоді висловлювалися публіцисти, - “під зорею Радянської влади”.

Незалежне від польських істориків дослідження радянських репресій 1939-1941 рр. у Західній Україні і Західній Білорусії проведене Н.Лебедевою. Воно опубліковане в книзі “Другая война” під редакцією Ю.Афанасьєва (М., 1996). Н.Лебедева узагальнила відомості, які торкалися катинської трагедії і трьох депортацій.

Червона армія захопила більшу частину території Другої Речіпосполитої, хоч вермахт проробив всю “чорнову роботу” по розгрому Війська Польського. В радянських таборах опинилося понад 240 тис. військовослужбовців польської армії. На початку жовтня 1939 р. рядові і унтер-офіцери, які проживали на території приєднаних до СРСР земель, були відправлені додому, а уродженці земель, які перейшли до Німеччини, передані німецьким властям. Близько 25 тис. осіб рядового і молодшого командного складу були затримані в Рівненському таборі і в таборах Наркомчормету для будівництва шосе стратегічного призначення і праці на шахтах Криворіжжя та Донбасу. 14700 польських офіцерів, поліцейських, жандармів і чиновників були розміщені в Козельському, Старобільському і Осташківському таборах.

На початку 1940 р. перший секретар ЦК КП(б)У М.Хрущов запропонував зміцнити кордон в західних областях УРСР і БРСР шляхом очищення від місцевих жителів 800-метрової прикордонної смуги. Населення, яке проживало вздовж кордону, підлягало депортації в Казахстан, а “найбільш злісних” в кількості 11 тис. осіб ув’язнили в місцевих тюрмах.

В кінці лютого 1940 р. керівник НКВС СРСР Л.Берія надіслав у політбюро ЦК ВКП(б) доповідну записку “Про колишніх офіцерів польської армії, які утримуються в таборах для військовополонених”. В ній повідомлялося, що в таборах утримуються 14736 колишніх офіцерів, чиновників, поміщиків, поліцейських, жандармів, тюремщиків і розвідників, за національністю на 97 відсотків – поляків, у тому числі 295 генералів, полковників і підполковників, 2080 майорів і капітанів, 6049 поручиків, підпоручиків і хорунжих тощо. В тюрмах західних областей України і Білорусії знаходилося 18632 заарештованих, з них 10685 поляків. Виходячи з того, що всі вони були “закоренілими, невинуватими ворогами Радянської влади”, Берія ставив питання про їх ліквідацію.

Записка обговорювалася на засіданні політбюро ЦК ВКП(б) 5 березня 1940 р. Політбюро ЦК прийняло рішення розглянути в особливому порядку (без виклику заарештованих і без висування звинувачення) справи 14700 офіцерів та ін. осіб, що перебували у таборах, і 11000 осіб польської національності – “членів різних контрреволюційних, шпигунських і диверсійних організацій”, що перебували у тюрмах, із застосуванням до них вищої міри покарання – розстрілу. Після того, як Берія виклав свої пропозиції, Сталін поставив резолюцію: “за” і розписався. Слідом за ним висловилися за розстріл і розписалися в цьому Ворошилов, Молотов і Мікоян. Рукою генерального секретаря ЦК на полях було дописано: “Калінін – за, Каганович – за”. Ці члени політбюро ЦК не брали участі в засіданні. Візи інших членів політбюро ЦК – Андрєєва, Жданова і Хрущова відсутні з невідомих причин.

Розстріли польських військовополонених почалися з 1 квітня і закінчилися у травні 1940 р. Всього з Козельського, Старобільського і Осташківського таборів було відправлено на розстріл 14552 полонених польських військовослужбовців.

Голова КДБ О.Шелепін у березні 1959 р. доповідав М.Хрущову про 21857 розстріляних військовополонених і в'язнів, з них окремо військовополонених 14552 і ув'язнених – 7305 осіб. Шелепін пропонував знищити всі особові і слідчі справи військовополонених, але зберегти протоколи трійки, яка прирікала їх на смерть. Хрущов, як можна бачити зі свідчень деяких працівників колишнього КДБ, розпорядився по телефону знищити все. Як перший секретар ЦК КП(б)У, він був причетний до “операцій з розвантаження” тюрем західних областей України, розстріли ув'язнених оформлялися протоколами трійки з його участю⁴⁹.

Катинська трагедія відбувалася паралельно з депортаціями потенційно небезпечних для радянського режиму людей. Рішення про депортацію осадників і членів їх сімей політбюро ЦК прийняло 5 грудня 1939 р. У районах Крайньої Півночі і Сибіру створювалися спецпоселення для 21 тис. сімей осадників, у кожному – по 100-500 сімей.

Всі дорослі повинні були працювати на лісоповалі і не мали права покидати місця вселення більше, ніж на 24 години. Депортація поєднувалася із заходами місцевих властей по “соціалістичному будівництву”. 21 грудня політбюро ЦК ВКП(б) затвердило пропозиції ЦК КП(б)У і ЦК КП(б)Б про використання майна осадників. Земля передавалася у земельні фонди областей для наділення створюваних радгоспів і колгоспів. Коні, продуктивна худоба і сільськогосподарський реманент теж передавався радгоспам і колгоспам. Будинки осадників мали бути використані для організації шкіл, лікарень, медпунктів, дитячих ясел, сілрад, правлінь колгоспів, як квартири для вчителів і лікарів зі східних областей.

Оголошення про виселення не робилося до моменту початку операції. На те, щоб зібрати речі, людям давали тільки дві години. На сім'ю дозволяли брати не більше 500 кг вантажу.

Перша депортація була проведена 10 лютого 1940 р. і охопила 139590 осіб, переважно сім'ї осадників і сторожової охорони лісів. Людей перевозили в 100 ешелонах у вагонах для худоби. Вагони не опалювалися, і багатодобове транспортування в 30-градусний мороз витримували не всі. Людей розмістили в 115 поселеннях 21 краю і області. Найбільше сімей було виселено на територію Архангельської області і Красноярського краю⁵⁰.

Другий етап депортації був проведений 13 квітня 1941 р. (на основі рішення політбюро ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 10 квітня). Л.Берія підготував до депортації сім'ї військовополонених офіцерів і поліцейських, а також в'язнів тюрем, розстріляних за “катинською справою”. До складу депортованих додавалися біженці з території Польщі, яка відійшла до Німеччини, якщо вони виявляли бажання виїхати на батьківщину, але не були прийняті німецькою адміністрацією. Для переселення був виділений 81 ешелон по 55 вагонів у кожному. Депортованих працевлаштовували на підприємствах наркоматів лісової промисловості і кольорової металургії в Казахстані⁵¹.

За даними відділу трудових поселень ГУЛАГу, які наводить Н.Лебедева, за I і II квартали 1940 р. в 586 поселеннях були розміщені 215 тис. осіб (54832 сімей) з західних областей УРСР і БРСР, переважно поляки. З них 138 тис. – в I кварталі, 77 тис. – в II кв.⁵².

Останній етап депортації припав на червень 1941 р. Як в першому етапі, географія виселення охопила мало не всю територію східних і північних регіонів СРСР. Виселялося 25682 сім'ї (76382 осіб), переважно вихідці з центральних

польських воєводств⁵³. Навіть після серпневої амністії (у зв'язку з встановленням дипломатичних відносин між СРСР і еміграційним урядом Польщі) вагони з ув'язненими поляками поволі просувалися у напрямки Владивостока. Одразу після прибуття депортованих повертали в більш придатні для життя регіони.

“Золотий вересень” дуже швидко потьмянів. Ілюзії, які населення Західної України живило у зв'язку з “визвольним походом” Червоної армії, розвіялися. Незважаючи на те, що арешти і депортації торкнулися переважно поляків, які перебували на державній службі, а також поміщиків та осадників, все населення гостро відчувало ту несвободу, яку ніс з собою радянський політичний режим.

Радянсько-румунські У 20-30-х рр. радянсько-румунські відносини були відносини у 1940 р. прохолодними. Над ними нависала тінь анексованої у 1918 р. Бессарабії. Радянський уряд тричі робив спроби врегулювати територіальне питання з Румунією: на спеціально скликаній радянсько-румунській конференції у вересні-жовтні 1921 р. у Варшаві, під час зустрічі делегацій двох країн у Тирасполі наприкінці 1923 р., на радянсько-румунській конференції в березні-квітні 1924 р. у Відні. Всі три зустрічі не дали жодного результату. На географічних картах територія Бессарабії завжди включалася в кордони Радянського Союзу і штрихувалася як незаконно анексована румунськими військами.

Укладаючи пакт Ріббентропа-Молотова, радянський уряд потурбувався про те, щоб включити у зону власних інтересів Бессарабію. Проте реалізацію пакту він розпочав зі спроби поглинення Фінляндії. Героїчний опір цієї маленької країни істотно загальмував справу, тоді як Німеччина досягла блискучих успіхів у війні з Великою Британією і Францією. Врешті-решт, після прориву лінії Маннергейма, досягнутого з величезними жертвами, Сталін обмежився відсуненням кордонів від Ленінграда. Треба було поспішати з реалізацією пакту Ріббентропа-Молотова на інших територіях, поки Німеччина мала активно діючого противника на своїх західних кордонах.

14 червня 1940 р., коли німецькі війська вступали в Париж, радянський уряд направив ультиматум Литві – єдиній країні, яка мала спільний кордон з Третім рейхом. Сталін вимагав відставки литовського уряду, арешту деяких його членів і згоди на введення в країну підрозділів Червоної армії необмеженої чисельності. Ультиматум був прийнятий, і наступного дня радянські війська окупували країну, яку Сталін виторгнував у Гітлера у вересні 1939 р. в обмін на територію Польщі до Вісли. Услід за цим аналогічні ультиматуми були направлені Латвії та Естонії, після чого ці країни теж були окуповані.

23 червня, тобто на другий день після офіційної капітуляції Франції, В.Молотов запросив німецького посла в Москві, щоб заявити йому: “з розв'язанням бессарабського питання не можна далі зволікати. Радянський уряд сповнений рішучості використати силу, якщо румунський уряд відхилить мирну угоду”⁵⁴. Одночасно нарком закордонних справ заявив, що радянський уряд претендує на населену переважно українцями північну частину Буковини, яку Румунія захопила після розпаду у 1918 р. Австро-Угорщини.

Ще за місяць до цієї акції, 23 травня генеральний штаб Румунії надіслав об'єднаному командуванню вермахту панічну телеграму з повідомленням про зосередження радянських військ біля румунського кордону. Вермахт залежав від румунської нафти, і можлива окупація цієї країни Радянським Союзом

тривожила керівників німецького рейху. Проте Гітлер був схильний не втручатися в конфлікт, якщо претензії Сталіна обмежаться Бессарабією. Буковина не входила в “сферу інтересів” СРСР, але Гітлер не бажав завчасно псувати відносини зі своїм до зубів озброєним другом-ворогом.

В ніч на 26 червня посланнику Румунії в Москві була вручена нота ультимативного характеру. Відповідь королівського уряду очікувалася наступного дня. Ріббентроп направив своєму послу в Бухаресті термінову вказівку: порадити румунам прийняти ультиматум, щоб усунути загрозу окупації Червоною армією всієї країни.

Румунський уряд дав спочатку нечітку відповідь, в якій висловлювалася готовність негайно обговорити всі висунуті пропозиції шляхом переговорів. Однак Москва не була схильна провадити переговори. Створений Південний фронт на чолі з генералом Г. Жуковим уже готовий був перейти кордон. Перед тим, як закінчився строк ультиматуму, притиснутий до стінки румунський посланник заявив, що відповідь його уряду слід розуміти як згоду на передачу Радянському Союзу зазначених територій. Тоді Молотов в ноті від 27 червня запропонував румунській стороні впродовж чотирьох днів очистити Бессарабію і північну частину Буковини від військ. На королівський уряд покладалася відповідальність за збереження залізниць, складів, аеродромів, промислових підприємств, електростанцій і телеграфу. Для врегулювання спірних питань щодо евакуації румунських військ пропонувалося створити спеціальну радянсько-румунську комісію. Ця нота теж була ультиматумом: відповідь очікувалася до 12 годин 28 червня.

Цього разу румунський уряд задовольнив висунуті вимоги негайно. О 14-й годині 28 червня Червона армія перейшла через Дністер, а румунські війська почали відходити на новий кордон з Радянським Союзом. Щоб попередити спробу евакуації матеріальних цінностей і прискорити відхід румунських військ, Жуков здійснив дві повітрянодесантні операції – в районі Болграда та Ізмаїла. 3 липня румунські війська залишили територію Бессарабії і Буковини.

Приклад Радянського Союзу надихнув сусідів Румунії висунути до неї територіальні вимоги. Угорщина зажадала повернути їй майже половину Трансільванії – території з мішаним угорсько-румунським населенням, яку Румунія захопила за згодою Антанти у 1919 р. Загрожуючи війною, Болгарія поставила вимогу повернути їй Південну Добруджу.

Перспектива нової війни на Балканах серйозно стривожила А. Гітлера. Найбільше він побоювався того, що Радянський Союз скористається ситуацією і окупує нафтодобувний район Плоєшті. Морська блокада Великої Британії відрізала Німеччину від нафтових родовищ Близького Сходу, вона не могла воювати без румунської нафти.

Гітлер зосередив на кордоні з Румунією і Угорщиною вісім танкових і моторизованих дивізій, після чого в ультимативній формі поставив вимогу перед угорцями і румунами прийняти посередництво Німеччини та Італії у розв’язанні територіальних проблем. 30 серпня 1940 р. у Відні відбувся арбітраж, за яким частина Трансільванії переходила до Угорщини, а Південна Добруджа – до Болгарії. 6 вересня король Кароль відрікся від трону на користь свого 18-річного сина Михая і покинув країну. До влади прийшов начальник румунських залізничних військ генерал Іон Антонеску.

Віденський арбітраж, за яким Німеччина та Італія гарантували цілісність

румунських кордонів після територіальних втрат на користь Радянського Союзу, Угорщини і Болгарії, викликав незадоволення в Москві. Коли Ф.Шуленбург 1 вересня вручив Молотову пам'ятну записку з викладом рішень, прийнятих у Відні, той в усній формі заявив різкий протест з приводу порушення ст.3 радянсько-німецького договору від 23 серпня 1939 р.⁵⁵. За цією статтею сторони зобов'язувалися консультуватися одна з одною перед тим, як приймати рішення у питаннях, що являли спільний інтерес.

Радянський протест залишився непоміченим. Після того, як пов'язаний з нацистами І.Антонеску став диктатором Румунії, країна увійшла в орбіту німецької політики. 20 вересня рейхсфюрер направив в Бухарест військову місію, глава якої дістав секретну директиву: “Для зовнішнього світу її (місії-авт.) завдання полягає в тому, щоб допомагати дружній Румунії в організації і навчанні збройних сил. Справжні завдання місії, які не повинні стати очевидними ні румунам, ні нашим власним військам, полягатимуть у наступному: захищати нафтоносні райони...; підготуватися для розгортання на румунських базах німецьких і румунських військ, якщо нам буде нав'язана війна з Росією”⁵⁶.

Позірна секретність у спрямуванні німецько-румунського альянсу мало кого заводила в оману. Після приєднання Бессарабії і Північної Буковини до СРСР радянська розвідка повідомляла, що серед румунських військовослужбовців йдуть розмови про те, що Німеччина після завершення війни на Заході допоможе Румунії не тільки повернути ці території, але й “захопити всю Україну”⁵⁷.

Радянізація територій, Навесні 1940 р. в СРСР з'явилася ще одна союзна *відібраних у Румунії* республіка – Карело-Фінська. Не спромігшись перетворити Фінляндію в радянську республіку, керівники Кремля підвищили статус Карельської АРСР у складі РРФСР після того, як приєднали до неї невеликі клаптики території, відібрані у переможених фінів.

Слід було чекати, що після приєднання Бессарабії і Північної Буковини у Радянському Союзі з'явиться ще одна союзна республіка – Молдавська. Кремль доручив розмежувати новоприєднані території керівникам УРСР і Молдавської автономії у складі УРСР.

Молдавська АРСР була утворена у листопаді 1924 р. на українських землях як зародок майбутньої союзної республіки, що повинна була включати територію Бессарабії і, можливо, всієї Румунії⁵⁸. За даними перепису 1926 р., в ній налічувалося 546 тис. осіб, у тому числі 48,5 відсотків українців, 30,1 відсоток молдаван і по 8,5 відсотку росіян та євреїв⁵⁹. У постанові ЦК РКП(б), яка давала санкцію на утворення цієї республіки, підкреслювалося: “в акті утворення Автономної Молдавської СРР повинно бути зазначено, що західним її кордоном є державний кордон СРСР”⁶⁰. Мова йшла, звичайно, не про фактичний кордон по Дністру, який не визнавався керівництвом СРСР, а про до революційний кордон по Пруту.

Розмежування новоприєднаних у 1940 р. територій затягнулося на три місяці внаслідок виявлених розбіжностей у підходах. Керівники МАРСР пропонували передати утворюваній союзній республіці з центром у Кишиневі всю територію автономної республіки (за винятком трьох районів) і шість з

дев'яти повітів Бессарабії. Північний Хотинський повіт, який у минулому становив частину Буковинського краю і був населений переважно українцями, вони пропонували віддати УРСР. Два південні повіти Бессарабії – Аккерманський та Ізмаїльський, де молдаване були у меншості, вони теж погоджувалися віддати Україні, але сам Ізмаїл вимагали включити в кордони Молдавії, щоб мати вихід до Чорного моря.

М.Хрущов запропонував ділити територію строго за етнографічною ознакою. В Молдавській АРСР за переписом 1939 р. налічувалося 304 тис. українців (50,7 відсотка всього населення), 171 тис. молдаван (28,6 відсотки), 61 тис. росіян (10,2 відсотки населення)⁶¹. В Аккерманському повіті налічувалося 368 тис. осіб, з них 19,6 відсотків молдаван, 39 відсотків українців та росіян, 43 відсотки болгар, німців, гагаузів та євреїв. В Ізмаїльському повіті проживало 256 тис. осіб, з них 32 відсотки молдаван, 34,7 відсотків – українців та росіян, 33,3 відсотки – болгар, гагаузів та представників інших національностей. Звідси компартійно-радянське керівництво УРСР на чолі з впливовим у Москві М.Хрущовим робило висновок про те, що до УРСР мають бути приєднані північний і два південні повіти Бессарабії у повному складі, а також сім районів МАРСР з переважно українським населенням⁶².

Переміг етнографічний принцип поділу територій. Верховна Рада СРСР 2 серпня 1940 р. прийняла закон про створення Молдавської Радянської Соціалістичної Республіки. Північна частина Буковини, Хотинський, Аккерманський та Ізмаїльський повіти Бессарабії увійшли до складу УРСР. Указом президії Верховної Ради СРСР від 7 серпня 1940 р. у складі УРСР були утворені нові області: Чернівецька, в яку, крім буковинських земель, увійшла основна частина Хотинського повіту Бессарабії, і Аккерманська у складі двох повітів Бессарабії (Придунайський край). В грудні 1940 р. центр Аккерманської області був перенесений з Аккермана в Ізмаїл. Відповідно область була перейменована в Ізмаїльську.

Після возз'єднання з основною територією України в 1939-1940 рр. західноукраїнських земель населення УРСР у червні 1941 р. зросло на 8,1 млн. осіб, тобто до 41657 тис. осіб, а територія – до 560 тис. кв. км. Безсумнівно, що це возз'єднання було актом історичної справедливості, як казали і в радянські часи. Однак в ту епоху на нього лягла тінь пакту Ріббентропа-Молотова. Питання про легітимність нових кордонів України, які були одночасно кордонами Радянського Союзу, залишалося нерозв'язаним, хоч мова йшла про корінні етнічні або віддавна колонізовані українцями землі.

На початку липня 1940 р. Верховна Рада УРСР утвердила склад виконкомів повітових рад. Вони розгорнули роботу з створення органів управління на місцях. Після утворення Чернівецької області адміністративно-територіальний устрій Буковинського краю було приведено у відповідність з пануючим в СРСР устроєм: повіти ліквідовані, а волості об'єднані в райони. Обернена до населення влада радянських органів створювалася з найбільш широкою участю місцевих жителів. Кандидатури в ці органи, що підбиралися компартійними комітетами і органами державної безпеки, висувалися і обговорювалися на збори робітників, селян та інтелігенції за місцем проживання або роботи. На керівну роботу в органи державної влади і управління було підібрано близько 14 тис. осіб, з них майже тисяча жінок. При комплектуванні місцевих радянських органів враховувалися інтереси всіх національностей. Зокрема, у склад сільрад було висунуто 2410 депутатів, з них 1677 українців,

218 росіян, 214 румунів, 199 молдаван, 88 євреїв, 14 поляків⁶³. У складі рад почали працювати комісії (земельні, шкільні, дорожні, охорони здоров'я, фінансові), до яких було залучено десятки тисяч осіб з числа місцевого населення. Побудована таким чином влада сприймалася як цілком народна.

Одночасно і навіть з деяким випередженням, будувалася мережа органів компартійної диктатури. Спочатку були створені Хотинський і Чернівецький повітові комітети КП(б)У, із залученням деяких колишніх працівників Буковинського і Бессарабського крайкомів Комуністичної партії Румунії. Після утворення Чернівецької області були створені обласний, три міських і 17 районних комітетів КП(б)У.

Створені раніше профспілки були оголошені реакційними. “На вимогу трудящих” секретаріат ВЦРПС 20 липня 1940 р. ліквідував їх і утворив оргбюро ради профспілок, якому доручалося здійснити перереєстрацію членів спілок.

15 серпня 1940 р. президія Верховної Ради СРСР видала указ “Про націоналізацію банків, промислових і торговельних підприємств, залізничного і водного транспорту і засобів зв'язку Північної частини Буковини”. Націоналізовані підприємства передавалися у підпорядкування відповідних союзних або республіканських наркоматів. Було відновлено виробництво на більш ніж 50 підприємствах, законсервованих в румунські часи⁶⁴. Необхідне устаткування терміново завозилося з підприємств-шефів східних областей УРСР.

Були організовані 9 міських і районних промкомбінатів, які об'єднали 114 дрібних підприємств, що перебували раніше у приватній власності, і 41 підприємство, оперативно створене місцевими радами. Понад 4 тис. кустарів та ремісників були об'єднані, добровільно або примусово, в 97 артілей промкооперації.

Все це дало можливість за рік підняти рівень промислового виробництва в області вдвічі. Майже вдвічі збільшилася кількість промислових робітників – з 12,2 тис. до 23,2 тис. Понад 14 тис. бажаючих дістали можливість виїхати у східні області УРСР на металургійні заводи, шахти, новобудови. Таке соціальне лихо, як безробіття було ліквідоване за півроку⁶⁵.

15 серпня 1940 р. президія Верховної Ради СРСР прийняла ще один указ – “Про націоналізацію землі на території Північної частини Буковини”. В Чернівецькій області в державну власність перейшло 836 тис. га землі, у тому числі 170 тис. га лісів. У поміщиків і церкви було конфісковано 181 тис. га земель. Завдяки обмеженню землекористування 10-ма га на господарство у заможних селян було вилучено 150 тис. га землі. Все це дало можливість виділити земельні наділи понад 60 тис. безземельних і малоземельних селян. Землезабезпеченість селянських господарств на Буковині, яка завжди страждала на малоземелля, витискуючи свою молодь в заоканські країни, збільшилася з 2 до 3 га⁶⁶.

На додаток до цих заходів, з ентузіазмом зустрінутих селянськими масами, сільське господарство нової радянської області одержувало різноманітні пільги за рахунок напруження ресурсів східних областей. В села завозилися міндобрива і сільськогосподарські машини. Була створена державна зооветеринарна служба. Понад 60 відсотків господарств держава звільнила від сплати податків.

Поступово, ненав'язливо, але послідовно буковинське село готували до суцільної колективізації. Держава організувала 9 радгоспів і 13 МТС, які надавали різноманітну виробничу допомогу селянським господарствам. Навесні 1941 р. було організовано понад 24 тис. супряжних груп, які обробляли землю

45,5 тис. господарств. Восени 1940 р. 260 селян з усіх районів області були відраджані за державний рахунок в Москву, на Всесоюзну сільськогосподарську виставку. Цілими групами організовувалися екскурсійні поїздки селян у переводі господарства східних областей. Потім учасників цих екскурсій включали в ініціативні групи з створення колгоспів.

Перший колгосп в Чернівецькій області був організований 29 січня 1941 р. в Ленківцях Кельменецького району. Навесні цього року в області налічувалося 62 колгоспи, які об'єднували 4,5 тис. селянських господарств⁶⁷.

За таким же сценарієм розгорталася радянізація Придунайського краю. Вона почалася зі створення 3 липня 1940 р. Аккерманського та Ізмайльського повітових комітетів партії. 20 серпня ЦК КП(б)У затвердив склад обкому партії. На відповідальні посади в систему державного управління і в народне господарство було направлено 6400 працівників, переважно місцевого походження.

Десятки тисяч німецьких колоністів були депортовані в Німеччину. Це була незвична депортація. За порозумінням з німецьким урядом колоністам відшкодовувалася вартість майна, які вони залишали. Вони мали можливість вивозити з собою все, чого бажали. В колишніх німецьких колоніях восени 1940 р. були організовані перші у Придунайському краї радгоспи. Серед них – одне з найбільших в СРСР виноробних підприємств – “Шабо”, ефіроолійний радгосп “Софієнталь”.

У садибах німецьких колоністів були організовані й перші колгоспи. Колгоспникам-переселенцям зі східних областей було передано 86 тис. га землі, а переселенцям із західних областей – 19 тис. га. Влітку 1941 р. в області існувало 216 колгоспів з земельною площею в 215 тис. га, які об'єднували 27 тис. господарств. – майже чверть загальної кількості⁶⁸. Кількість місцевих селян, які об'єдналися в колгоспи, була не більшою, ніж на Буковині, основну частку колгоспників складала переселенці.

Підготовка СРСР Здійснювана адміністративно-силовими засобами сталінська модернізація перетворила Радянський Союз за десять років в другу за індустріальною могутністю державу світу (після США). За роки довоєнних п'ятирічок було побудовано близько 9 тис. великих промислових підприємств. У 1940 р. обсяг валової промислової продукції перевищив рівень 1913 р. в 7,7 рази, при цьому виробництво засобів виробництва збільшилося в 13,4 рази⁶⁹.

Починаючи з 1927 р. компартійно-радянське керівництво країни взяло рішучий курс на мілітаризацію народного господарства. За перші дві п'ятирічки була створена інфраструктура, необхідна для розгортання оборонної промисловості. У регіонах, віддалених від західних кордонів, розгорталося будівництво підприємств, які працювали безпосередньо на армію: авіабудівних, танкових, по виробництву артилерії і стрілецької зброї, боєприпасів.

До 1936 р. керівництво оборонною промисловістю здійснював безпосередньо наркомат у військових і морських справах. Потім був утворений окремий наркомат оборонної промисловості СРСР, а в січні 1939 р. його розукрупнили на чотири самостійні: авіаційної, суднобудівельної промисловості, озброєнь, боєприпасів.

Бюджетні витрати на оборону залишалися стабільно низькими, якщо орієнтуватися на газетні повідомлення. Проте реальні витрати стрімко зростали. У першій п'ятирічці вони становили 8,5 млрд.рублів (11,5 відсотка

державного бюджету), в другій – 54,3 млрд.рублів (16,4 відсотка бюджету), у 1939 р. – 40,8 млрд. рублів (25,6 відсотка бюджету). У 1940 р. воєнний бюджет займав 38,6 відсотка державного, а на 1941 р. цей відсоток піднявся до 43,4⁷⁰.

За рахунок будівництва нових і переорієнтації профілю існуючих підприємств оборонна промисловість швидко нарощувала обсяги виробництва. Щорічний приріст промислової продукції радянської промисловості у 1938 і 1939 рр. не перевищував 14 відсотків, а в оборонній промисловості він становив відповідно 36,4 і 46,5 відсотка⁷¹.

У другій половині 30-х рр. радянські вчені, які працювали на оборонну промисловість, підготували зразки озброєння, які за своїми тактико-технічними характеристиками не мали собі рівних у світі. Такими були, зокрема, важкі (КВ) і середні (Т-34) танки, літаки МИГ-3, ЯК-1, Пе-2, підводний крейсер “К”, реактивні міномети БМ-13 (“Катюши”). Однак налагодити масовий випуск досконалої техніки здебільшого не вдавалося. Були навіть спроби зняти з серійного виробництва танк Т-34 як неперспективний. Неготовність промисловості перейти на випуск досконалої техніки, яка забезпечувала перемогу на полі бою, можна пояснити лише одним: некомпетентністю багатьох керівників і організаторів виробництва та їх побоюваннями відійти від звичних технологічних схем, які гарантували своєчасне виконання напружених завдань. Неготовність пояснювалася тим, що керівники з великим досвідом роботи були репресовані в 1937-1938 рр. Неготовність до своєчасної модернізації продукції пояснювалася невпевненістю керівників у можливості виконати план після переходу на неторовані шляхи. Невиконання оборонних планів було смертельно небезпечним.

У 20-х рр. Червона армія комплектувалася за територіально-кадровою системою. За 1934-1938 рр. було здійснено перехід до кадрової системи побудови і комплектування збройних сил. На базі Українського військового округу у 1935 р. були створені Київський (з липня 1938 р. – особливий) і Харківський військові округи. У жовтні 1939 р. виник Одеський особливий військовий округ.

Організаційна перебудова армії супроводжувалася стрімким зростанням її чисельності. У січні 1937 р. в Червоній армії налічувалося 1433 тис. військовослужбовців, а в середині 1941 р. – до 5 млн.⁷².

За два з половиною роки, від січня 1939 до червня 1941, в армії було сформовано 125 нових дивізій. Але вони не мали достатньої кількості озброєнь нових зразків. Майже не було автоматичної зброї, укомплектованість дивізій автомашинами не перевищувала 43 відсотків норми⁷³.

Великий терор завдав радянським Збройним силам колосальних втрат: за 17 місяців, починаючи з травня 1937 р., з армії було вилучено 44 тис. осіб командного складу (в 1939-1940 рр. з-під арешту звільнили і повернули в армію 13 тис. командирів і генералів). З 408 репресованих представників вищого командування було розстріляно 401. Третина репресованих припадала на Київський особливий військовий округ. Тут “оновилися” 100% командирів корпусів і 96% командирів дивізій та укріплених районів⁷⁴.

Вакантні місця заповнювалися новими командирами-висуванцями. Командирські посади опинилися в руках людей, які не мали ні належної освіти, ні необхідного досвіду. На початок 1941 р. тільки 7 відсотків командно-начальницького складу мали вищу освіту⁷⁵.

Сталін звільнив третину ув'язнених, але не розстріляних командирів. Їх арешт під час Великого терору свідчив про те, що вождь вважав більш небезпечними для своєї диктаторської влади не зовнішніх, а внутрішніх ворогів – дійсних або уявних (точніше – потенційних). Коли суспільство було цілком знесилене репресіями, і можливість організованої протидії владі цілком зникла, він організував “чистку” в органах державної безпеки, які надто посилили свій вплив і одночасно повернувся обличчям до зовнішнього ворога. Поряд із зміцненням Червоної армії кремлівські можновладці звернули увагу на підготовку самого суспільства до неминучої війни. Поки Сталін боровся з внутрішньою “контрреволюцією”, позиції гітлерівської Німеччини в Європі неймовірно зміцнилися.

У 1938-1941 рр. оборонно-масова робота перетворилася в один з найголовніших пріоритетів державної політики. Вона здійснювалася зусиллями профспілок, комсомолу і спеціалізованих оборонних організацій під невідступним контролем комітетів державної партії. Населення залучалося до неї випробуваними методами “соціалістичного змагання”.

Робітничий колектив Ворошиловградського (Луганського) паровозобудівного заводу, який мав найкращі показники в оборонно-масовій роботі, зобов'язав у 1939 р. звернутися до всього робітничого класу України із закликом вступити у змагання – цього разу не виробниче, а оборонне. Заклик підхопили робітники Артемівського району на Донеччині. Тут почали створюватися гуртки кулеметників, стрільців, ГПО (“Готовий до праці і оборони”), ППХО (протиповітряна і хімічна оборона). В навчальних переходах-маршах на десятки кілометрів – з повною військовою викладкою, а інколи – у проти-газах, – брали участь сотні тисяч ентузіастів.

В організації ТСОАВІАХІМу (Товариства сприяння обороні, авіаційному і хімічному будівництву) були направлені сотні кадрових командирів. Навесні 1939 р. в 43416 первинних організаціях цього товариства налічувалося понад 2 млн. осіб⁷⁶.

Найбільш популярними і масовими в цій організації були стрілецькі гуртки. Наприклад, на Дніпровському металургійному заводі ім.Дзержинського у 1939 р. в 35 стрілецьких гуртках 800 робітників навчалися снайперській справі. В містах були організовані змагання на здачу норм у снайперський і стрілецький справі. У 1939 р. понад 100 тис. учасників таких змагань одержали значок “Ворошиловський стрілець”⁷⁷.

З ініціативи трактористів Куликівської МТС Чернігівської області розпочався рух за створення танкових екіпажів запасу. ЦК ЛКСМУ у серпні 1939 р. взяв цей почин під свій контроль і зобов'язав комсомольські організації республіки організувати практичне навчання танкових екіпажів. До кінця року сільські механізатори Чернігівщини створили сто танкових екіпажів запасу.

Потреби зміцнення обороноздатності СРСР позначилися й на методах “соціалістичного змагання” у промисловості. В армію призивалося все більше кваліфікованих робітників, і треба було зменшити негативний вплив цього призову на виробництво. У нагоді став рух багатOVERстатників, який виник практично одночасно, у червні 1939 р. на Уралмашзаводі і на Харківському верстатобудівному заводі. У Харкові першим почав працювати на шести зубонарізальних верстатах робітник Є.Костенко. Почин підхопили на інших підприємствах міста тисячі робітників. Через півроку на ХТЗ працювало 432 багатOVERстатника⁷⁸.

Досягнення у виробничому змаганні стимулювалися матеріально і морально. 27 грудня 1938 р. Верховна Рада СРСР заснувала звання Героя Соціалістичної Праці. Золотою зіркою Героя нагороджувалися ті, хто досяг видатних результатів в господарському і культурному будівництві. Для масових нагороджень були засновані медалі “За трудову доблесть” і “За трудову відзнаку”.

Поряд із заохочуючими заходами були запроваджені заходи карального характеру. 28 грудня 1938 р. РНК СРСР, ЦК ВКП(б) і ВЦРПС прийняли постанову “Про заходи упорядкування трудової дисципліни, поліпшення практики державного соціального страхування і боротьби із зловживаннями у цій справі”, Постанова зобов’язувала адміністрацію підприємств і установ разом з профспілковими організаціями “повести рішучу боротьбу з порушниками трудової дисципліни, з прогульниками й ледарями, які завдавали великої шкоди народному господарству”. Наскільки боротьба була “рішучою”, показує 12-й пункт цієї постанови: “робітники, звільнені з роботи, що проживають у комунальних будинках для робітників, незалежно від кількості членів родини й маленьких дітей, підлягають обов’язковому виселенню в декадний термін в адміністративному порядку без надання житлової площі”⁷⁹.

Скориставшись загостренням міжнародної ситуації, держава відібрала у робітників право на 7-годинний робочий день, подароване на 10-річчя Жовтневої революції у 1927 р. Пленум ВЦРПС звернувся до робітничого класу із закликом піти на жертви в ім’я зміцнення обороноздатності Батьківщини. Після цього 26 червня 1940 р. президія Верховної Ради СРСР прийняла указ “Про перехід на восьмигодинний робочий день, на семиденний робочий тиждень і про заборону самовільного залишення робітниками і службовцями підприємств та установ”. Робітники і службовці, які самовільно покидали підприємства, віддавалися під суд і підлягали ув’язненню. Запізнення на роботу або прогули тяж тягли за собою ув’язнення у виправно-трудових таборах ГУЛАГу. Директори і начальники підприємств та установ, які зволікали з віддачею під суд порушників трудової дисципліни або брали на роботу тих, хто самовільно покинув попереднє місце праці, підлягали карній відповідальності⁸⁰.

19 жовтня президія Верховної Ради СРСР прийняла указ “Про порядок обов’язкового переведення інженерів, техніків, майстрів, службовців і кваліфікованих робітників з одних підприємств та установ на інші”⁸¹. Якщо попередній указ закріплював робітників за їх підприємствами, то цей регламентував переведення працівників з підприємства на підприємство, здійснюване в інтересах виробництва представниками держави. Обидва укази в своїй сукупності перетворювали робітників та службовців на кріпаків, прив’язаних до місця роботи. Отже, напередодні війни робітників зрівняли з селянами, які після запровадження з 1932 р. паспортної системи для населення міст та новобудов виявилися прив’язаними своїм безпаспортним статусом до власних колгоспів і радгоспів.

Історіографічний огляд Друга світова війна має колосальну історіографію мало не в кожній країні. Особливо багато писали про цю небувалу за масштабами трагедію людства у трьох головних країнах антигітлерівської коаліції – Радянському Союзу, США і Великій Британії. Не меншим є обсяг публікацій у Польщі, яка першою відчула на собі повною мірою жаєливу вагу цієї війни.

Даремно, однак, ми шукали б Україну у переважній більшості цих публікацій. Хоч від вересня 1939 р. до жовтня 1944 р. її територія була ареною битв протиборствуючих сторін, Україна завжди розчинялася у Радянському Союзі. Українська радянська історіографія винятком не була. Тільки в пострадянській історіографії увага вчених почала концентруватися на сюжетах і проблемах, специфічних для України 1939-1945 рр.

Початковий період світової війни в радянських публікаціях майже не висвітлювався. Для радянських істориків війна починалася тільки з 22 червня 1941 р. Одним з небагатьох винятків були історичні нариси О.Самсонова “Крах фашистской агрессии. 1939-1945”, підготовлені до 30-річчя перемоги. П’ять з сімнадцяти нарисів автор присвятив подіям, до яких Радянський Союз зовсім не був причетний. Для радянської історіографії таке структурне співвідношення незвичне, тому що вона завжди звертала увагу тільки на події Великої Вітчизняної війни, підкреслюючи їх безсумнівно ключову роль в Другій світовій війні.

В українській радянській історіографії початковий період війни пов’язувався з двома подіями: “визвольними походами” Червоної армії з метою встановлення радянської влади на українських землях Польщі та Румунії, а також з “соціалістичними перетвореннями” в нових радянських областях. Підсумкові дані про світлі сторони радянзації західних областей зосереджені у десяти-томній “Истории Украинской ССР” (том 7, К., 1984). Фактичний матеріал про темні сторони радянзації ми запозичуємо з сучасної польської і російської історіографії. Тривалий час у польській історіографії подавалися істотно завищені дані про кількість депортованих громадян Другої Речіпосполитої з території Західної України і Західної Білорусії. Тепер невірні оцінки виправлені. Раніше від польських істориків дані про реальну кількість репресованих за період 1939-1941 рр. опублікувала Н.Лебедева в нарисі про четвертий поділ Польщі і катинську трагедію. Цей нарис увійшов складовою частиною в книгу “Другая война: 1939-1945” (М., 1996). Книга присвячена “білим плямам” Другої світової війни і входить складовою частиною в багатотомний цикл досліджень “Россия, XX век”, виданий під загальною редакцією Ю.Афанасьєва в другій половині 90-х рр.

У пострадянській українській історіографії достатня увага початковому періоду війни приділена в двох монографіях М.Коваля: “Україна: 1939-1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії” (К., 1995) і “Україна в Другій світовій і Великій вітчизняній війнах” (К., 1999). На першій з них позначилося ідеологічне протиборство кінця 80-х – початку 90-х рр., в ході якого історики звільнялися від нав’язаних їм стереотипів. На цю книгу вплинула публіцистика тих років, що можна бачити навіть в авторських посиланнях на джерела. Проте вона справді була присвячена маловідомим і непрочитаним сторінкам війни. Цим і цікава.

Друга книга М.Коваля є складовою частиною 15-томного видання “Україна крізь віки”. Ця монографія майже позбавлена емоційних оцінок, які часто бувають незваженими або невірними. Колосальна ерудиція автора, який присвятив все своє життя в науці одній темі, перетворила книгу з популярного видання в узагальнюючу наукову працю, яка цікава для всіх, хто досліджує проблематику Другої світової війни.

У 2003 р. вийшла з друку книга В.Кучера, В.Гриневича і В.Коваля “Україна у Другій світовій війні (1939-1945), яка входить у шеститомну “Політичну

історію України ХХ століття” (том 3). У розділах, присвячених початковому етапу війни, використані здобутки світової історіографії. Проте в тексті цих розділів ще відчуються минулі ідеологічні бої. Відкидаючи міфи радянської історіографії, автори інколи замінюють їх новими міфами, з якими неупереджений читач погодитися не може (наприклад, щодо “нової російської окупації румунської Бессарабії”. Стор.56).

Для сотень тисяч учасників бойових дій в українському суспільстві, для їх дітей та онуків історія останньої війни не може бути абстрактною темою. Надто багато горя принесла ця війна українському народу. Тому так важливо у розповіді про події, віддалені від нас тільки шістьма десятиліттями, зберігати суто наукову зваженість. Тому потрібно якомога частіше звертатися до цитування документів різного походження, щоб читачі побачили всю складність проблематики цього історичного періоду і сформулювали свої власні судження.

¹ Дашичев В.И. Банкротство стратегии германского фашизма. Исторические очерки, документы и материалы. - М., 1973. - Т.1, - С.125.

² Мировые войны XX века. Кн. 3. Вторая мировая война. Исторический очерк. - М., 2002. - С.41.

³ Самсонов А.М. Крах фашистской агрессии. 1939-1945. - М., 1975. - С.26.

⁴ Вторая мировая война. Дискуссии, основные тенденции, результаты исследований // Перекл. з нім. - М., 1996. - С.71.

⁵ Мировые войны XX века. - Кн. 3. - С.45.

⁶ СССР в борьбе за мир накануне второй мировой войны. Документы и материалы. - М., 1971. - С.88.

⁷ Год кризиса. 1938-1939. Документы и материалы в 2-х тт. - М., 1990. - Т.1. - С.168-177.

⁸ Там же. - С.194-196.

⁹ Случ С.З. Польша в политике Советского Союза. 1938-1939 // Советско-польские отношения в политических условиях Европы 30-х годов XX столетия. - М., 2001. - С.156.

¹⁰ Там же. - С.162.

¹¹ Там же.

¹² Гальянов В. Куда идет Польша? // Большевик, 1938, № 8. - С.68.

¹³ Год кризиса. 1938-1939. - Т.1. - С.186.

¹⁴ Сталин И. Вопросы ленинизма. Изд. 11. - М., 1952. - С.614.

¹⁵ Год кризиса. 1938-1939. - Т.1. - С.356.

¹⁶ Там же. - С.350-351.

¹⁷ Там же. - Т.2. - С.323-326.

¹⁸ Черчилль Уинстон. Вторая мировая война. Кн.1, тома 1-2, - М., 1991. - С.162.

¹⁹ 1939 год. Уроки истории. - М., 1989. - С.223.

²⁰ Год кризиса. 1938-1939. - Т.1, - С.310.

²¹ Там же. - С.323.

²² Там же. - С.327-328.

²³ Там же. - С.386-387.

²⁴ Черчилль Уинстон. Вторая мировая война. Кн.1, тома 1-2, - М., 1991. - С.163.

²⁵ Hass G. 23 August 1939. Der Hitler-Stalin Pact. Dokumentation. - Berlin, 1990. - S.122.

²⁶ Там же. - С.139-140.

²⁷ Лебедева Н.С. Четвертый раздел Польши и катынская трагедия // Другая война. 1939-1945. - М., 1996. - С.240.

²⁸ Документы внешней политики СССР. 1939 год, - Т.22, кн.1. - М., 1992. - С.606-608.

²⁹ Мировые войны XX века. - Кн.3. - С.59.

³⁰ Там же. - С.70.

³¹ Там же. - С.72.

³² Там же. - С.74.

³³ СССР-Германия 1939-1941. - Нью-Йорк, 1989. - С.73, 80-81.

-
-
- 34 Лебедева Н.С. Четвертый раздел Польши и катынская трагедия // Другая война. 1939-1945. - С.242-243.
- 35 Коминтерн и Вторая мировая война. Часть 1. До 22 июня 1941 г. - М., 1994. - С.10-11.
- 36 Там же. - С.11.
- 37 Оглашению подлежит: СССР-Германия. 1939-1941. Документы и материалы. Сост. Ю.Фельштинский. - М., 1991. - С.106-107.
- 38 Там же. - С.110-111.
- 39 Torzecki Ryszard. Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej/ - Warszawa, 1993. - С.31.
- 40 Фляйшхауэр Ингеборг. Пакт Гитлер-Сталин и инициатива германской дипломатии 1938-1939. - М., 1991. - С.469-470.
- 41 Мировые войны XX века. - Кн.4. Вторая мировая война. Документы и материалы. - М., 2002. - С.154.
- 42 Лебедева Н.С. Четвертый раздел Польши и катынская трагедия // Другая война. 1939-1945. - С.252.
- 43 Madajczyk Cz. Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce. - Warszawa, 1970. - Т.1. - С.208.
- 44 Кульчицкий Станіслав. Возз'єднання Західної України з УРСР: проблема легітимності // Київська старовина, 1999, № 6. - С.91.
- 45 Ciesielski Stanisław, Hryciuk Grzegorz, Srebrakowski Aleksander. Masowe deportacje radzieckie w okresie II wojny światowej. - Wrocław, 1994, 316 с.
- 46 Serczyk Władysław. Historia Ukrainy. Wrocław, Warszawa, Kraków, 2001. Wydanie trzecie. - С.331.
- 47 Ciesielski Stanisław, Hryciuk Grzegorz, Srebrakowski Aleksander. Названа праця. - С.27-31.
- 48 Ciesielski Stanisław, Materski Wojciech, Paczkowski Andrzej. Represje sowieckie wobec Polaków i obywateli polskich. Warszawa, 2000, - С.26.
- 49 Лебедева Н.С. Четвертый раздел Польши и катынская трагедия // Другая война. 1939-1945. - С.281-282.
- 50 Там же. - С.270.
- 51 Там же. - С.285-286.
- 52 Там же. - С.286.
- 53 Там же. - С.287.
- 54 Ширер Уильям. Взлет и падение Третьего рейха. - Т.2. - М., 1991. - С.180.
- 55 Там же. - С.187.
- 56 Там же.
- 57 Россия, XX век. Документы. 1941 год. - М., 1999. - Кн.1. - С.95.
- 58 Репида А. Образование Молдавской АССР. - Кишинев, 1974. - С.98.
- 59 Румунсько-українські відносини. Історія і сучасність. - Сату-Маре, 1999. - С.432.
- 60 Репида А. Образование Молдавской АССР. - С.111.
- 61 Всесоюзная перепись населения 1939 года. Основные итоги. - М., 1992. - С.70.
- 62 Босчко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. - К., 1994. - С.74-75.
- 63 История Украинской ССР. - Том 7. - К., 1984. - С.640-641.
- 64 Там же. - С.641-642.
- 65 Там же. - С.642.
- 66 Там же. - С.642-643.
- 67 Там же. - С.643.
- 68 Там же. - С.650.
- 69 Там же. - С.657.
- 70 Там же. - С.658.
- 71 Там же.
- 72 Там же. - С.664-665.
- 73 Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах. - К., 1999. - С.35.
- 74 Там же. - С.35-36.
- 75 Там же. - С.36.
- 76 История Украинской ССР. - Том 7. - С.668.
- 77 Там же.
- 78 Там же. - С.566.
- 79 Правда. - 1938, 29 грудня.
- 80 Ведомости Верховного Совета СССР. - 1940. - № 20 (83).
- 81 Там же. - № 42 (105).